

YENİ İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİLİN SOSIAL, PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ İMKANLARI

Cəmiyyətin inkişaf göstəricilərindən ən ümdəsi sağlam münasibətlər sisteminin qurulmasıdır. Həmin məzmununda məqalədə insan amilinin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi ünsiyyət prizmasından araşdırılmışdır. Eyni zamanda, şəxsiyyət statusunun qazanılmasında təhsilin potensial imkanları sosial, psixoloji və pedaqoji prizmadan təhlil olunmuşdur. Məqalədə həm də cəmiyyətdə insan faktorunun rolu və yeri şəxsiyyətin sosiallaşması şəraitində təqdim olunmuşdur.

İnsan dünyaya gəldiyi gündən ictimai münasibətlər sistemində daxil olur və mərhələli formada həmin münasibətlərin genişlənməsi hesabına sosiallaşma prosesini keçir. Ailə, qohumlar, məhəllə, məktəb, dostlar, iş kollektivi, həmyaşıdlar və s. faktorlar insan amilinin qarşılıqlı münasibətlər şəraitində sosiallaşmasına real ictimai imkanlar yaradır. Hər bir faktorun sosial inkişaf mühitinə uyğun ictimai keyfiyyətlərin və davranış normalarının qazanılması missiyası reallaşır. Xarakterik əlamətdir ki, qazanan hər bir keyfiyyət şəxsiyyət statusunun təamlığına istiqamətlənmişdir. İnsanın şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasında qeyd etdiyimiz hər bir mərhələnin və ya şəraitin özünəməxsus rolu dənılmazdır. Lakin bu ardıcılığın aralıq mərhələlərindən biri, bəlkə də ən ümdəsi insanın təhsil aldığı müddətdir. Çünki təhsil bütün dövrlərdə və zamanlarda cəmiyyətin kompleks inkişafına təsir göstərə bilən qüvvə olmuşdur. Bəşəriyyət elmi-texniki tərəqqinin, texnoloji sıçrayışların çağdaş səviyyəsinə, ictimai şüurun inkişaf dinamikasına görə təhsilə borcludur. Bəşəriyyət həmçinin sosial ziddiyyət və konfliktlərin bir çoxunun yüz illər boyu aradan qaldırılmamasına görə təhsili ittiham edə bilər. Təhsil zəncirinin mühüm həlqəsi olan məktəb qarşılıqlı münasibətlərin qurulması baxımından bu gün çox məsuliyyətli vəzifələrin həllini öz üzərinə götürmüşdür. Məsələnin praktik təhlilində təhsilin imkanları hədudsuzdur. Yəni, əgər məktəbəqədər yaş dövründə insan amilinin qurduğu münasibətlər sisteminə bəzi boşluqlar hiss olunurdusa, böyüyən nəsə keyfiyyətli biliklər vermək, biliklərin tətbiqi yollarını göstərmək, cəmiyyətdə birgə yaşamağın sirlərinə yiyələnmək üçün qurulan münasibətlərin demokratikləşdirilməsi və sosial təsir gücünün artırılması, insan özü-nüidarəsinin məzmunca dolğun, formaca rəngarəng modellərinin axtarış tapılması, həm də analitik düşüncəyə, yaradıcı təfəkkürə əsaslanan təşəbbüskarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində məktəb radikal addımlar atma imkanlarına sahibdir [1, s.273].

İnsan amilinin məktəbdə qarşılaşdığı münasibətlərdəki fəaliyyətinin sosial, pedaqoji və psixoloji cəhətlərdən məzmun və formalarının müxtəlifliyi onun idman əyləncə, əşyavi-praktik, mənəvi-praktik, idraki sahələrdə canlanmasının təmin edilməsinə imkan verir. Amerika təhsil sisteminin tanınmış mütəxəssisi U.Qlasserin ifadəsi ilə desək: “... əgər insanın şəxsiyyət tələbatları evdə ödənmirsə, onlar məktəbdə reallaşmalıdır. Müvəffəqiyyətlərə doğru gedən yolu davam etdirmək üçün insan özündə olmayan zəruri keyfiyyətləri məktəbdə almalıdır. Həm həmyaşıdları, həm də özündən böyüklərlə xoş qarşılıqlı münasibətləri mənimsəməlidir. O, istər həmyaşıdı, istərsə də özündən böyük olsun eyni cür, özününkünə bərabər, ondan aşağı səviyyəli keyfiyyətlərin daşıyıcılarını məmnunluqla qəbul edə bilməz” [6, s.134].

Məktəb şəxsiyyətin inkişafını tənhalıq kimi neqativ faktorundan insanın xilas olması, yaxud ən pis halda onun əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədilməsi sahəsində nadir imkanları özündə ehtiva edir. Məktəb insanın özünə inam və fərdi şəxsiyyətinin dəyərliliyi duyğularının qazanılması üçün başlıca elementlərin: bilik və düşünmək bacarığının əldə edilməsinə imkan verir. Təhsil prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, insan faktorunun həm akademik, həm də sosial xarakterli problemlər həllini müstəqil tapmağa sövq etsin. Aparılan araşdırmalar, sosial, pedaqoji və psixoloji baxımdan münasibətlə-

rin səciyyəsi onu deməyə imkan verir ki, təhsilin zəruriliyini aktuallaşdıran amillər eyni ilə insanın sosiallaşmasını şərtləndirən amillərdir. Bu baxımdan, insanın sosiallaşmasında məktəbin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Məktəbə daxilolma mərhələsində müvafiq şərait qurulmalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, uşağın məktəbdə fəallığının həyata keçirilməsi üçün yaradılmış sosial inkişaf şəraiti heç də onun real həyat və fəaliyyəti ilə tam üst-üstə düşmür, bəzən ziddiyyətlər yaranır. İnsanın fəal ünsiyyət və əlaqəsi üçün sosial məkan rolunu oynayan məktəb daha geniş miqyasda müxtəlif tərbiyə və sosiallaşma səviyyəsinə malik şagirdləri qovuşdurur, kommunikasiya mühiti yaradır, oyun sahəsində yüksək fəallığı təmin edir. Şüurlu formada tənzimlənmiş davranış normaları insan amilində davranışın xoşagəlməz əlamətlərini sıxışdırıb çıxara bilər. Bu istiqamətdə insanın sosial-praktik imkanlarını daha çox reallaşdıran vasitələr səmərəli hesab olunur. Bu səbəblərdən insan amilinin məktəbə daxil olması zamanı qeyd etdiyimiz cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

2. Təhsiləmə prosesində qarşılıqlı münasibətlərin normalarına nəzarət gücləndirilməlidir.

Məktəbdə insan faktorunun fəallığının qrup səviyyəsində ilkin elementləri yaranır. Əgər məktəbəqədər dövrdə davranış modeli fərdi şəxslər tərəfindən (ata, ana, böyük övlad, əmi, dayı, xala, bibi, yaşlılar, dostlar, ağsaqqallar və s.) tənzimləndisə, artıq məktəb dövründə sosial-pedaqoji istiqamətdə kəmiyyət və keyfiyyət baxımında sistemli, ardıcıl və mükəmməl iş formaları həyata keçirilir. Məktəbdə şagirdlərin fəallığının qrup formasında reallaşması onların özləri tərəfindən qəbul edilmiş norma və dəyərlərin köməyi ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, qrupun yaratdığı ictimai təsirlər sosial, asosial, hətta antisosial ola bilər və sosiallaşmanın hər hansı bir elementi həmin qrupun nüfuzedici təsiri nəticəsində möhkəmlənə bilər. Lakin təlim prosesində, məktəbdaxili nəzarətin və pedaqoji kollektivin şəxsi nümunəsi sinif və məktəb kollektivində mövcud münasibətlərin məzmununa bilavasitə təsir edir. Buna uyğun olaraq, vacib sosial institut kimi məktəb ictimai inkişaf meyillərinə zidd olaraq məzmun və iş formalarında qapalılığını saxlaya bilməz. Digər tərəfdən, insan amilinin müstəqil həyata hazırlanmasında aparıcı olan sosial inkişaf şəraitin xarakteristikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdiyindən məktəb sosiallaşmanın uğurlu həllində yaranan məqsədinə çatmaq yolunda zəruri əlaqələri saxlamalı və cəmiyyətin daim artmaqda olan tələbatlarına uyğunlaşmalıdır.

3. Şagirdlərarası münasibətlərdə korreksiyaedici təsir vasitələri müvafiq formalarda differensiallaşdırılmalıdır.

Təbii haldır ki, məktəb kollektivində eyni yaş qrupuna uyğun, vahid sosial psixoloji şəraitdə böyüyən və eyni cinsə malik şagirdlərin iştirakı mümkünsüzdür. Həmin parametrlər üzrə nəzarətin vahid modeli qurula bilməz. Bu baxımdan, məktəbdaxili nəzarətin və təhsilin reallaşması missiyası şagirdlərin hüquqi statusuna və yaş- cins tərkibinə görə müəyyənləşməlidir [3, s.96].

Məktəbdə işin sosial, pedaqoji və psixoloji səciyyədə qurulması zamanı nəzərə almaq vacibdir ki, cəmiyyət nəhəng bir sistemdir, orada insanların müəyyən yer tutması kortəbii şəkildə baş verə bilməz. Hər bir insan yaş və cins xüsusiyyətlərindən asılı olaraq çoxsaylı obyektiv və subyektiv faktorlara uyğun olaraq müəyyən sosial-psixoloji vəzifələri həyata keçirir. İnsan faktoru özünütəyin-etmə, özünüreallaşdırma və özünütəşviq vəzifələrinə uyğun olaraq cəmiyyətdə mövqeyini müəyyənləşdirir. Mövqe sosial reallığa, subyektin imkan və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq, şagird tərəfindən qəbul etmə həddində olmalıdır. Mövqe elə müəyyənləşdirilməlidir ki, şagird təlim prosesində qazandığı sosial imkanlar sayəsində perspektiv fəaliyyəti üçün prokmatik və realist planlar qura bilsin. Pedaqoji təcrübəmizdən deyə bilərik ki, məktəbşünaslıqda fərdi qəbul olunan və sosial bəyənilən mövqeyə əsaslanıb sosial, pedaqoji və psixoloji məzmununu özündə əks etdirən təlim-tərbiyə işini qurmaq mümkün haldır [5, s.285]. Məsələn, fərz edək ki, uşaq məktəb yaşına çatıb birinci sinfə qədam qoyur. Yeni sosial situasiyada o, sinif yoldaşları ilə, daha yuxarı yaşda olan şagirdlərlə münasibətlərini müəyyən etməlidir. Yeniyetmə yaşlarında şagird öz cinsinə mənsub olanlarla münasibətdə öz yerini tapmağa çalışır, bir qədər sonra o, əks cinsin nümayəndələri ilə münasibətdə mövqeyini müəyyənləşdirir. Orta təhsilini bitirmək ərafəsində şagird gələcək barədə müvafiq planlar hazırlayır,

gələcək peşəsini seçir, sabahkı həyat tərzinin, kimlərlə münasibətdə olmaq istəyinin vahid modelini müəyyənləşdirir.

Göründüyü kimi, sosiallaşma şəraiti baxımından təhsilin cəmiyyətdə funksiyaları kifayət qədər ciddi və əhəmiyyətli. Məhz təhsil sayəsində gənc nəslin sosiallaşmasında aşağıdakı dəyişikliklər baş verir:

- Ünsiyyətdə məzmun dəyişiklikləri təkmilləşir;
- Ünsiyyətdə nüfuzetmə bacarıqları formalaşır;
- Ünsiyyətdə kompleks və sistemlilik bərqərar olur;
- Milli və ümumbəşəri dəyərlər qazanılır;
- Ünsiyyətin məzmun elementləri müqavimətə davamlı mövqedə formalaşır;
- Qarşı tərəflərlə münasibətdə yaranan uyğunsuzluqların operativ həlli bacarıqları qazanılır.
- İnsana həyat yollarında qarşılaşdığı bir çox çətinlikləri dəf etməyə imkan verən daxili qüvvələri, qabiliyyət və bacarıqları inkişaf etdirilir;
- Sosial və təbii mühitdə müəyyən situasiyalarda adaptasiya olunmağa kömək edən mənəvi məsuliyyət və xarakter formalaşır;
- Özünürealaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün şəxsiyyət və peşə səviyyəsi təmin olunur;
- Özünüinkişaf və mənəvi potensialın açılması üçün lazımı şərait yaradılır;
- Ünsiyyət normalarının cəhətlərində ziddiyyətli məqamların korreksiya olunması üçün məktəbin ailə ilə sosial-pedaqoji və psixoloji əlaqələri genişlənir;
- Təhsiləmə müddətində şagirdlərin cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri ilə (bələdiyyə, hüquq mühafizə, idman, veteranlar, mədəniyyət işçiləri, məmurlar, dövlət qulluqçuları, müəllimlər, tibb işçiləri və s.) tələb olunan sosial normalar daxilində münasibətləri təmin olunur;
- Qazanılmış kommunikativ bacarıqlar şagirdlərin istehsalatda, mədəniyyətdə, idmanda, yaradıcılıq mərkəzində, ailədə və təhsilin sonrakı pillələrində uğuru münasibətlər sistemində daxil olmasına geniş sosial-psixoloji və pedaqoji zəmin yaranır [1, s.27].

Təhsilin mövcud imkanları sayəsində şagirdlərlərarası sağlam münasibətlər sisteminin yaradılmasının ən böyük sosial nailiyyəti məktəbin cəmiyyətdə sosial statusunun yüksəlməsinin əldə olunmasıdır. Bu prosesin sistemli və ardıcıl aparılması cəmiyyətin məktəbə inamını daha da artırır. Məktəb sosial, psixoloji və pedaqoji potensialı hesabına icmanın sosial-mədəni inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir [4]. Məktəbin cəmiyyətdə nüfuzlu statusu yalnız təhsil sayəsində qazanılmış sosial, psixoloji və pedaqoji keyfiyyətlərin şagirdlərin ictimaiyyətdə nümayiş etdirdikləri ünsiyyət formalarındakı təzahür dərəcəsi ilə ölçülür. Məhz qeyd olunan keyfiyyətlərin əldə olunması üçün, cəmiyyətin qiymətli sərvəti kimi təhsil onun hər bir üzvü üçün əlçatan olmalıdır. Xüsusən təhsilə yiyələnənin ilkin mərhələsində hər bir insan üçün bərabər şərait yaradılmalıdır. Həmin şəraitdə hər bir insanın sosial-idraki imkanları üzə çıxacaqdır, onun ünsiyyət potensialında qabiliyyətləri, etik normaları, pedaqoji və fərdi-psixoloji xarakteristikaları müəyyənləşəcəkdir. Təhsilin real imkanları sayəsində ilk növbədə insan amilinin sosiallaşma resursları hərəkətə gəlir. Bu şəxsiyyətin özünüdərk etməsinin təşəkkülü, cari həyatda və perspektivdə özünütəyinatma, özünü təşəkküləndirən prosesindən doğan vəzifələrdir. Sosial, pedaqoji və psixoloji işin tərkib elementlərinin hər biri müxtəlif yaş dövrlərində, müxtəlif sosial mühitdə fərqli məzmununda, fərqli həyata keçirilmə texnologiyalarına malikdir [2, s.264]. Həmin texnologiyaların həyata keçirilmə imkanları təhsilin məzmununda əksini tapmalıdır. Bu baxımdan düşünürəm ki, cəmiyyətin indiki dinamikasına uyğun, məktəbin qarşısında aşağıdakı məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi sosial, pedaqoji və psixoloji baxımdan qəbul olunandır:

- şagird kollektivinin bütün üzvlərini cəmiyyətə maksimum adaptasiya etməyə çalışılmalıdır;
- şagirdlər əks cinslə davranış yollarını öyrənməlidir;
- şagirdlərin sosiallaşması yaşlılardan, valideynlərdən, onların norma və stereotiplərindən təcrübə alınmış şəraitdə təşkil olunmalıdır;

- rəngarəng fəaliyyətin təşkili sayəsində şagirdlərin özünüdərk, özünütəsdiq, özünüreallaşdırma prosesi sürətlənməlidir;
- şagirdlərdə özünəməxsus dəyər və normalar yaradılmalı və həmin normaların cəmiyyətə görəkliyi onlara təqdim olunmalıdır;
- şagirdlərdə müstəqil bilik əldə etmək bacarığı formalaşmalıdır;
- şagirdlərdə əldə etdiyi biliklərin tətbiq etmək səriştəsi aşılmalıdır;
- şagirdlər birgəyaşayış vərdişlərinə yiyələnmişdirlər;
- şagirdlər ümumbəşəri mədəniyyət və sivilizasiyaya yiyələnmişdirlər;
- şagirdlərdə cəmiyyətin insan qarşısında və insanın cəmiyyət qarşısında öhdəliklərinin, borcunun dərk olunması missiyası formalaşmalıdır;
- şagirdlərdə elmi-texniki tərəqqinin dinamikasını qorumağa qadir insan faktoru barədə aydın və obyektiv baxışlar sistemi təşəkkül tapmalıdır;
- azad, demokratik, açıq cəmiyyət modelinin yaranmasına yardımçı ola bilən insan yetişdirilməlidir [3, s.164].

Qeyd olunan vəzifələrin reallaşmasından ötrü, təhsil cəmiyyətin qiymətli sərvəti kimi hər bir vətəndaş üçün əlçatan olmalıdır. Çünki təhsil sosiallaşma prosesinin tərkib elementlərinin sosial, pedaqoji və psixoloji baxımdan translasiya olunmasının elə vasitəsidir ki, insan ona yiyələnməkdə təkcə daim dəyişən sosiomun şəraitinə adaptasiya olunma imkanlarını qazanmış, həm də mövcüd şəraitin həddlərindən kənara çıxmağa imkan verən qeyri- adaptə fəallığı qabiliyyətləri formalaşdırılır ki, onun köməyi ilə insan amili şəxsi subyektivliyini inkişaf etdirir, dünya sivilizasiyanın potensialını çoxaldır.

İnsan şəxsiyyətinin sosiallaşmasında təhsilin sosial, pedaqoji və psixoloji vəzifələri təkcə məktəbin idarə olunmasında, qarşılıqlı münasibətlərin məzmununda nəzərdən keçirilməməlidir. Bu prosesin reallaşması təlimin sosial funksiyalarından istifadə olunduğu hallarda baş verə bilər. İnsan amilinin sosiallaşmasında təlim prosesinin rolu əvəzsizdir [5, s.283].

Təlim, təlim alanlarla təlim verənlər arasında geniş qarşılıqlı təsir prosesi olub, sosial, pedaqoji və psixoloji cəhətdən fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsinin təşkil olunması vasitəsilə şəxsiyyətin sosiallaşmasına xidmət edən pedaqoji prosesin həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan şəxsiyyətin sosiallaşmasına və onun ictimai münasibətlər sistemində iştirakına rəvac verən amillər təlim materialının tədrisi şəraitində aşağıdakı qaydalarda sistemləşdirilməlidir:

1. Təhsilin məzmununa şəxsiyyətin sosiallaşmasına istiqamətlənən materiallar nisbətən genişləndirilməlidir. Daxil olan mövzularda ünsiyyətin formaları, davranış normaları, qarşılıqlı münasibətlər sisteminin qurulması prinsipləri öz əksini tapmalıdır.

2. Təlimin metodlarının tətbiqi şəraitində sosiallaşma işi paralel aparılmalıdır.

Təlimin metodları sosiallaşmanın intensivləşməsinə təşkil etmək məqsədi ilə qarşılıqlı münasibətlərin fasiləsizliyini təmin etməkdən ötrü çevik və dinamik olmalı, insana bilavasitə yönəlməli, hafizədən daha çox yaradıcı təfəkkürə istiqamətlənməli, interaktiv olmalı, şagirdlərin qruplarda qarşılıqlı müzakirə modelini əks etdirməli və işgüzar münasibətlərin sağlam mahiyyətini özündə birləşdirməlidir.

3. Təlimin istifadə olunan təşkili formaları bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması ilə yanaşı, fəaliyyətin kollektiv şəkildə qurulmasına geniş imkanlar açmalıdır [6, s.243].

Təlimin təşkili formaları şagirdlərarası qarşılıqlı münasibətlərin həcmi və formasını düzgün müəyyənləşdirməyə yeni imkanlar açır. Bu formalar tədrisin qarşısında qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq düzgün seçilməlidir. Çünki, yaradılan münasibətlər fonunda həm təlim materialı mənimsənilməli, həm də perspektiv imkanlar müəyyənləşməlidir. Bu baxımdan təlim prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər elə qurulmalıdır ki, insan faktorunun yaradıcı qüvvələrinin reallaşmasına sosial-psixoloji təkan versin, onun şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sosial məzmununda inkişafına stimül yaratsın.

Yalnız qeyd olunan tədbirlərin sistemli, ardıcıl və kompleks həyata keçirilməsi bizə imkan verəcək ki, hərtərəfli inkişaf etmiş, rəqabətə davamlı, vətəninə, xalqını dünya dövlətləri sırasında layiqincə təmsil etməyi bacaran vətəndaşların yetişdirilməsinə nail ola bilək.

Açar zözlər: sosiallaşma, sosiallaşma faktorları, ünsiyyət potensialı, sosial-psixoloji səciyyə, qarşılıqlı münasibətlər sistemi

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y.T., Hüseynova T.M., Vahabova T.Ə. Sosial pedaqogika. Bakı: 2008, 200 s.
2. Abdulov R. Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2005, 208 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., Bayramov Ə.S. Sosial psixologiya. Bakı: QAPP-POLIQRAF NPK, 2003, 356 s.
4. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri. Bakı: Səda, 1998, 342 s.
5. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2014
6. Мудрик А.В. Социальная педагогика. М.: Академия, 2002, 200 с.

Сахил Джафаров

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Одной из важных показателей развития общества является формирование системы здоровых отношений. В статье обучение рассматривается с точки зрения места человеческого фактора в обществе. Анализированы потенциальные возможности образования с социологической, психологической и педагогической призмы в приобретении личностного статуса. В условиях социализации личности представлена роль и место человеческого фактора в обществе.

Ключевые слова: социализация, факторы социализации, потенциал общения, социально-психологическая характеристика, система взаимных отношений

Sahil Jafarov

SOCIAL, PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES OF EDUCATION IN THE FORMATION OF A NEW HUMAN PERSONALITY

Summary

The most important development indicator of society is to build healthy relationships. The position of the human factor in society is investigated through the prism of communication in the article. Potential opportunities of education in achieving the status of personality of social and philosophical point of view have been analyzed. In the conditions of socialization of personality the role and place of human factor in society have been presented in the article.

Keywords: socialization, socialization factors, communication potential, social-psychological character, mutual relations system